

# HET GEZICHTSVERMOGEN VAN DE PARTICIPERENDE WAARNEMER

door E. V. W. VERCRUIJSSE

## Summary

The author focusses his attention upon the problem of perspective of the participant observer. If we start from the (logical) extreme of full identification, how is the participant observer to get a vision of sufficient range? It is evident that he is in need of a stronghold outside the social system in which he is participating. Whereas an explicit formulation of his research-questions and the apriori specification of indicators may help to guarantee an independent viewpoint, it will set rigid limits to his perspective.

In most cases the participant observer will try to overcome these limits by using concepts and their specifications as "frames of meaning". With such a conceptual framework he will look for unknown phenomena which fit into a well-known meaning.

Even phenomena of unknown meaning are approached through "frames of meaning" which are borrowed from the social system to which the participant observer himself belongs. This technique of "meaningfull understanding" (*Verstehen*) has nothing to do with "introspection" and contains an element of verification which works through active participation.

Er is niets, waarvoor de participerende waarnemer zozeer wordt gewaarschuwd als voor het gevaar om zich te veel te vereenzelvigen met het groepsleven, waaraan hij deelneemt. Slaat hij die waarschuwing in de wind, dan kan hem dat duur te staan komen. Niet alleen wordt hem de rekening gepresenteerd voor de schade, die zijn objectiviteit geleden heeft; hij moet ook opdraaien voor de beperking van zijn gezichtsvermogen. Hoewel Groenman in zijn alombekende boek 1) duidelijk heeft uiteengezet, dat de participerende waarnemer door te sterke involvering niet slechts door een gekleurde bril gaat zien, maar evenzeer oogkleppen voor heeft, ziet men dit tweede gevaar dikwijls over het hoofd. Of ook maakt men melding van de bedreiging van de „objectiviteit”, zonder zichzelf en anderen duidelijk voor ogen te stellen, dat „objectiviteit” hier zowel inhoudt: betrouwbaarheid van de waarneming, als: omvang van het gezichtsveld.

Het gevolg is, dat het probleem van de betrouwbaarheid der participerende waarneming uit en te na behandeld is, terwijl het probleem van het gezichtsvermogen weinig expliciet aan de orde is gesteld. Het is aan dit probleem, dat wij een kleine methodische beschouwing willen wijden.

---

1) Groenman, Sj., *Methoden der sociografie: Een inleiding tot de practijk van het sociale onderzoek in Nederland*, 1950, pp. 110—112.

## Extreme identificatie als grenssituatie

Naar onze mening laat dit probleem van het gezichtsvermogen zich het beste benaderen door van een extreme identificatie met het te bestuderen groepsleven uit te gaan. Dat, waarmee men zich vereenzelvigt, ziet men niet: „Obvious facts tend to remain invisible” 2) Wij onderstrepen hiermee een eerder verdedigde opvatting 3).

Lammers 4), die deze stelling overdreven noemt, blijkt haar in zijn verdere argumentatie impliciet te aanvaarden. Wanneer hij nl. betoogt, dat dit niet zo'n vaart loopt, want toch wel erg afhangt van de soort positie en het bestaan van contact met professionele referentie-groeperingen, zegt hij daarmee dat volledige identificatie zelden voor zal komen. Tegelijkertijd erkent hij dan echter, dat een volledige involvering — zou zij voorkomen — het waarnemingsvermogen ondergraaft. Welnu, in ons betoog is het niet van betekenis, dat deze situatie weinig of niet voorkomt. Ook al zou zij onbestaanbaar zijn (of alleen maar: in de huidige samenleving onbestaanbaar zijn), dan nog is zij als logisch extreem van betekenis.

Bovendien — wij komen daarop terug — vinden we Lammers te optimistisch. Ook al valt er niet te bestrijden, dat sociale afstand en contact met professionele referentie-groeperingen bijna altijd wel een gezichtsveld van enige omvang garanderen, zij waarborgen de waarnemer geenszins een gezichtsveld *zonder grenzen*.

Het methodische probleem van participerende waarneming is nu het middel te vinden om aan de elementen van het groepsleven, waarmee men zich vereenzelvigt, elke zweem van vanzelfsprekendheid te onthouden óf te ontnemen. „Hoe”, luidt de fundamentele vraag, „kan men het alledaagse leven van een groep tegelijkertijd zien vanuit het perspectief van de deelnemer, dus van binnen uit, en vanuit dat van de waarnemer, dus van buiten af?” Het antwoord kan daarop in het algemeen luiden, dat men daartoe de beschikking moet hebben over een onafhankelijke instantie buiten de groep, waarop men zich, indien nodig, terug kan trekken 5). Dit is, kan men zeggen de essentie van het participerend waarnemen.

Wij achten het van belang dit nadrukkelijk vast te stellen, omdat de neiging bestaat het participerende waarnemen naar zijn tactische bijzonderheid te definiëren en het begrip daardoor in zijn omvang te beperken.

Zo werd tijdens de laatste Woudschotendagen niet zonder bijval het standpunt verdedigd, dat participeren die waarnemingstechniek is, die door een tactiek van „vermomming” tot een integrale conformatie aan vreemd groepsleven leidt. Het zal voldoende duidelijk zijn, dat men daarmee alle participatie, die

2) Ichheiser, Gustav, “Misunderstanding in Human Relations. A Study in False Social Perception”, *American Journal of Sociology*, LV, 1949, p. 1.

3) Vercruyjsse, E.V.W., *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek: Uitgangspunten en richtlijnen*, 1960, p. 157.

4) Zie het artikel van C. J. Lammers in dit nummer.

5) Vanuit dit beginsel heeft Kolaja, Jiri, “Contribution to the Theory of Participant Observation”, *Social Forces*, 35, 1956, pp. 159—163, een interessante vergelijking getrokken met het vraaggesprek.

niet in de rol van „gelijke” (van lage status) plaatsvindt, buiten de deur zet, evenals de deelnemende waarneming in groepen, die een waarnemer ook zonder een „incognito” toelaten.

Bovendien ziet men over het hoofd, dat participierend waarnemen zeer wel een tactiek kan vereisen om als lid van een groep tot waarnemer te worden, inplaats van de omgekeerde werkwijze, die men daarbij meestal voor ogen heeft. En zich van de eigen groep „verwijderen” om een waarnemerspositie in te kunnen nemen, werpt *methodisch* dezelfde problematiek op.

Het moet derhalve mogelijk zijn meer inzicht in de aard van het participierend waarnemen te krijgen, door nader te onderzoeken over welke onafhankelijke instanties de waarnemer kan beschikken om zich een sociologisch gezichtsvermogen te verschaffen. Daarbij zal dan meteen bezien moeten worden op welke wijze de waarnemer van deze onafhankelijke instanties gebruik maakt.

#### **De socioloog als „Aussenseiter”**

De oriëntatie van de socioloog wordt gevormd op een niveau van denken, dat buiten het directe perspectief van de leden der samenleving valt. Door zijn wetenschappelijke habitus heeft hij deel aan een objectiviteit, die hem per definitie „Aussenseiter” doet zijn in de samenleving als geheel. Het is naar onze mening deze algemene oriëntatie, die steun en sterkte kan vinden in contact met professionele referentie-groepen. Slechts in zijn vakgenoten — en soms zelfs in niet meer dan een deel van hen — vindt de socioloog een groep, die hem het vakmatig „Aussenseiter” zijn — verzachten.

Uiteraard laten we hier buiten beschouwing, dat deze „outsider”-habitus het uitvloeisel kan zijn van een psychische dispositie, al of niet aangeboren. We gaan ervan uit, dat we te doen hebben met sociologen, voor wie het „Aussenseiter”-zijn geen karaktertrek is, maar een geestelijke exercitie, die inspanning kost.

Het is deze habitus, die de socioloog eerder dan anderen het vermogen geeft om deelnemer en waarnemer tegelijkertijd te zijn. Maar als vermogen, als „mogelijkheid tot”, is het niet specifiek, heeft het geen inhoud. De vraag blijft dus, waaraan het in speciale gevallen, waarin de socioloog zich als participant in een groep begeeft of bevindt, zijn inhoud ontleent.

#### **De expliciete vraagstelling als onafhankelijke instantie**

Uiteraard kan het participierend waarnemen plaatsvinden vanuit eenzelfde perspectief, van waaruit veel ondervragingsonderzoek geschiedt, nl. vanuit een expliciete vraagstelling, die ontleend wordt aan het fonds van objectieve kennis van de sociologie. Zo'n vraagstelling is „expliciet” in de mate, waarin haar formulering helpt bepalen welke feiten verzameld zullen worden i.e.

op welke wijze de gebruikte begrippen a priori, d.w.z. aan de waarneming vooraf, geïndiceerd kunnen worden.

Men zou er overigens onjuist aan doen te menen, dat de ondervragende en de participerende socioloog, als gevolg van hun gelijke vraagstelling nu ook vanuit eenzelfde perspectief zouden werken.

Dat er een aanzienlijk verschil in perspectief kán bestaan — en ook meestal wel aanwezig zal zijn — ziet men daaruit, dat een ondervragingsonderzoek zich dikwijls van zeer eigensoortige indicatoren bedient.

Men zie eens de enquête-vragen, die Gadourek <sup>6)</sup> heeft gebruikt om de sociale afstand tussen de kerkelijke gezindten in Sassenheim vast te stellen, dat zijn: vragen naar de bereidheid om andersdenkenden als familielid, vriend(in) of collega te aanvaarden. De participant kan met veel recht aannemen, dat de inwoners van een dorpsgemeenschap deze aangelegenheden te zelden spontaan ter sprake zullen brengen, dan dat hij zich daarop als indicatoren zal kunnen verlaten. Zulke kunstmatige elementen, die in een ondervragingsonderzoek als stimuli een zeer doelmatige aanwending kunnen krijgen, zijn voor hem uiteraard onbruikbaar.

Zou de participerende waarnemer vooraf indicatoren kiezen ter bepaling van de sociale afstand tussen de kerkelijke gezindten, dan zou hij zich bijvoorbeeld kunnen verlaten op de mate, waarin gezinnen van verschillende kerkelijke richting over elkaars intieme aangelegenheden blijken te zijn ingelicht.

In beide gevallen is een geheel ander aspect van eenzelfde verschijnsel als maatstaf genomen: ergo, er is een verschil in perspectief!

Een expliciete vraagstelling, die de mogelijkheid opent om a priori-indicatoren aan te wijzen, lijkt een wel zeer veilige waarborg tegen verlies van gezichtsvermogen. Tijdens de participatie kan de onderzoeker immers door middel van deze a priori-indicatoren voortdurend het tweede perspectief van de waarnemer handhaven. Men moet echter goed in het oog houden, dat zijn gezichtsveld daardoor zowel *beschermd* als *begegrsd* wordt. Of anders gezegd: het participeren doet hem niets zien, dat hem niet reeds bekend was. De „feiten” immers, waarnaar hij speurt, heeft hij reeds bij voorbaat kunnen aanwijzen.

### Participatie als hulpmiddel van explorerend onderzoek

Het maken van een ontwerp van onderzoek voorafgaand aan het participeren stelt de waarnemer ongetwijfeld in het grote voordeel zijn werk te kunen systematiseren. Hij weet vooraf, wat hij weten wil, en kan daardoor ook een zekere strategie voeren, d.i. er zorg voor dragen, zich op passende momenten in passende situaties te begeven, situaties waarin hij verwachten kan de aangewezen feiten te ontdekken. Langs die weg slaagt hij er wellicht in zekere frequenties vast te stellen en dus quasi-kwantitatieve resultaten te bereiken.

Verwacht men echter, dat participatie verschijnselen binnen het

---

<sup>6)</sup> Gadourek, I., *A Dutch Community: Social and Cultural Structure and Process in a Bulb-growing Region in the Netherlands*, 1956, pp. 280/3.

gezichtsveld zal brengen, die daar tot nu toe buiten zijn gebleven, dan moet men niet menen, dat de waarnemer daartoe steun zal kunnen vinden in een expliciete vraagstelling. Deze garandeert hem eerder betrouwbare waarneming van verschijnselen, die hij al kende, dan nieuwe kennis van het basisperspectief, waarin de leden van een bepaalde groep leven.

Bij het participierend waarnemen ziet men dikwijls *beide* plaatsvinden: de waarnemer steunt op vooraf geformuleerde en gespecificeerde vraagstellingen en tracht zijn waarneming meer systematisch en objectief te richten door in het veld een schema mee te brengen van de concrete feiten, die hij zal moeten verzamelen. Daarnaast echter is het zijn wens door te dringen tot verschijnselen, die buiten de grenzen van het vooraf gekende liggen. In dat geval ontleent hij het vermogen om te zien, om het vanzelfsprekende van de deelnemer af te schudden, aan het betekenis kader van zijn begrippen.

#### Het betekenis kader als steunpunt

Een participierend waarnemer zal zelden zijn waarneming beperken tot verschijnselen, die hij zelf reeds a priori als indicatief heeft aangewezen. De waarnemingstechniek, die hij bezigt, is juist zo uitermate geschikt om in het basisperspectief van de deelnemer verschijnselen op te sporen, die ook als indicator kunnen dienen, d.i. in dit basisperspectief de betekenis hebben, die door zijn begrippen wordt aangeduid.

Sluit hij zich t.a.v. het begrip „sociale afstand” aan bij de definitie van Bogardus <sup>7)</sup>: „sociale afstand is de mate, waarin men genegen is bepaalde anderen in diverse levensgebieden als partners te aanvaarden”, en gebruikt hij deze voor de waarneming van de sociale afstand tussen de kerkelijke gezindten in een dorpsgemeenschap, dan kan hij aan dit begrip een „betekenis kader” voor zijn waarneming ontleenen.

Daartoe zal hij beginnen de dimensies <sup>8)</sup> van het begrip te ontwikkelen, d.w.z. hij maakt (in dit geval) een opsomming van de levensgebieden, waarin de inwoners van een dorp elkaar kunnen ontmoeten. Dit helpt hem aan een determinering en dus ook localisering van de concrete situaties, waarin van de leden der kerkelijke gezindten vastgesteld kan worden, of er tussen hen enigerlei relaties bestaan, die de betekenis hebben van „partnerschap”.

Bij deze werkwijze gaat men dus uit van een bekende betekenis ter opsporing van verschijnselen, die deze betekenis hebben. Door specificering van de betekenis van een begrip knoopt de onderzoeker een theoretisch „net”, waarin hij verschijnselen van deze betekenis tracht te vangen. De begrensdheid van blik, die

<sup>7)</sup> Bogardus, E. S., „The Measurement of Social Distance”, in: *Readings in Social Psychology*, Th. M. Newcomb and E. L. Hartley, eds., 1947.

<sup>8)</sup> Voor het probleem van de specificatie der „dimensies”, zie men o.a. Paul F. Lazarsfeld „Problems in Methodology”. *Sociology Today*, R. K. Merton a.o., eds., 1959, pp. 64/6, en E. V. W. Verrijse, *op. cit.*, pp. 130/4

bij het a priori-indiceren aanwezig was, is hier opgeheven. Uiteraard is de vangst met dit net afhankelijk van de wijdte van de mazen, is — in andere woorden — de vergroting van het gezichtsveld afhankelijk van de scherpte en ondubbelzinnigheid, waarmee het betekenskader zich laat vormen.

### De sprong in het ongewisse

Het onbekende, dat de participerende waarnemer langs de beschreven weg ontdekt, heeft — zoals men heeft kunnen zien — altijd een bekende betekenis. Het is juist de bekende betekenis, die er toe leidt, dat onbekende verschijnselen te voorschijn worden gebracht.

Zelfs wanneer de waarnemer op verschijnselen stuit, die hem ook naar betekenis onbekend zijn, komt hij niet tot een goed begrip daarvan zonder gebruik te maken van het betekenisstelsel, waarin hij thuis is.

Glastra van Loon <sup>9)</sup> heeft op overtuigende wijze aangetoond, dat we in zo'n geval een waargenomen verschijnsel interpreteren, door het verband waarin het voorkomt, op te vatten als een ons bekend betekenisverband waarmee het overeenkomstig vertoont.

Zo begrijpen Krantz en Vercrijse <sup>10)</sup> het verlangen van de bestuursleden van een nozem-dansclub om voor hun activiteiten gehonoreerd te worden, als een uiting van materialistische gezindheid. Deze betekenis krijgt dit gedrag in het verband van de club, die volgens de waarnemers als het nastreven van een gezamenlijk ideaal moet worden opgevat.

Bij voortzetting van hun deelname aan het leven van de dansclub ontdekken de onderzoekers dan, dat dit betekenisverband: „de club is een gezamenlijke onderneming met een ideële doelstelling” voor de leden niet op die wijze bestaat. Het is in hun perspectief een amusementsinstelling, die door de bestuursleden georganiseerd wordt. Overeenkomstig de daar voor bestaande regels komt hen dus vanzelfsprekend een vergoeding toe.

In deze „correctie” van een betekenisverlening, ziet men één van de bijzondere mogelijkheden van de participerende waarneming geïllustreerd. Juist door middel van het deelnemen aan groepsleven wordt het mogelijk de interpretatie van een ons onbekend verschijnsel als een hypothese omtrent de betekenis daarvan op te vatten om deze dan in de voortgang van onze deelname te toetsen. Onze aanvankelijke interpretatie, de hypothetische dus, kon echter slechts tot stand komen door uit te gaan van het betekenisstelsel, waarin we zelf als deelnemer thuis zijn. 11).

<sup>9)</sup> Glastra van Loon, J. F., *Norm en handeling: Bijdrage tot een kentheoretische fundering van de sociale wetenschappen*, 1957, pp. 194—201 en pp. 252—264.

<sup>10)</sup> Krantz, D. E. en E. V. W. Vercrijse, *De jeugd in het geding*, 1959, p. 93/4.

<sup>11)</sup> Zie hierover zowel de genoemde bladzijden bij Glastra van Loon, *op. cit.* als E. V. W. Vercrijse, *op. cit.* p.p. 11—18.